

„Az értelemig és tovább”

Egyetlen szót, egyetlen gazdag jelentésű, tömény fogalmat szeretnék kiemelni József Attila költészetéből, s beszélni a szó — vagy inkább a szócsalád — értelmezési lehetőségeiről, jelentőségéről. Az *eszmélet* szó József Attila életművének talán legfontosabb kulcsszava, egészen a övé, szemlélete, költői módszere lényegét sűríti a három szótag, s nemcsak nagy, önmaga által is megkülönböztetett, összegező versének, de érett költeményei jó részének, gyűjteményes kötetének címe lehetne. Mert az eszméletéről szól, az eszméletet jeleníti meg az *Elégia* és *A Dumánál*, a *Hazám* és a *Téli éjszaka*, a *Kései sirató* és az *Alkalmi vers*. Az eszmélés és az eszmélet tudati-lelki állapota fedezhető fel József Attila egész költészetében.

A magyar *eszmélet* szó — nem meglepő ez — nyelvújítási képzés eredménye. A szó alapja az ótörök eredetű *ész-esz* főnév, ebből képződött az *eszmél* ige. Az *eszme* főnév viszont elvonással jött létre az *eszmélből*. Az Értelmező Szótár kétféle meghatározását adja az *eszmél* szónak: „Álmából ébredve, ájultságából magához térve öntudata működni kezd, ocsúdik”. És: „Elgondolkodva, eltűnődve rádöbben valamire, eszébe ötlík valami.”

Mindezt talán azért érdemes megjegyezni, mert a szó történetében, mai használatában is egymásba játszik, összeolvad a biológiai, fiziológiai és a metafizikai jelentésréteg. A szó különböző változataiban az intuíciót és a racionalitást, az állapotot és a folyamatot is kifejezi, mert az eszmélet közvetlenül állapotot nevez meg, de szinte feltételezi az előzetes folyamatot, az eszmélést. És József Attila költészetében remekül megfigyelhető ez a *felsejlés*, *derengés*, *kibomlás*, az *eszméletig tartó út* vonala.

Úgy érzem, az eszmélet alapja, *előállapota* a korai versekben is lépten-nyomon felbukkanó csendes tűnődés, a szelíd rácsodálkozás, a merengés. A *Megfáradt ember* vagy a *Milyen jó lenne nem ütni vissza* a tizenévesen írt versek legszebb, legérzékletesebb-érzékenyebb darabjai közé tartozik. Egy-egy sorban, szakaszban, a természeti környezettel való azonosulásban tűnik fel ez a *készenlét*, az *eszméletre való örökös készség*. „Gyenge füvek aluszna a szívem alatt”; „harmattá vált bennem a gond és teher”; „A békességet szétosztja az este, meleg kenyereből egy karaj vagyok, / pihen most az ég is, a nyugodt Marosra / s homlokomra kiülnek a csillagok”. Vagy a *Milyen jó lenne nem ütni vissza* címűből: „Kristály patakvíz folydogál / Gyémántos medrű ereimben. / Szelíd fényesség az ingem / És béke, béke mindenütt, / Pedig csak én élek vele!... Fölemelnek a napsugarak, / Isten megcsókolja minden arcom / És nagy, rakott szekerek indulnak belőlem / A pusztaság fele”. Az a sokszor emlegetett, egészen különös figyelem, amellyel József Attila egyszerre fordul a mikro- és makrokozmosz felé, az eszmélés kezdete. A természet parányi mozgásait meg a mindenséget érzékelő ember bölcselkedéseiben, dünnögéseiben felfedezhetők az eszmélet fontos jellemzői. Elsőként például az, hogy a megismerő mozgás a szerves anyagok fejlődésének, növekedésének az ívét, *szerpentinjét* követi. S itt nemcsak a tudat anyaghoz kötöttségére utalok, hanem arra az elevenségre, életteli természetességre, örökösen jelenlevő biológiai alapozottságra, amely megóv a spekulációtól, az értelem magányosságától. (Alkotáslélektani szempontból ez bizonyára az ösztönös és tudatos alkotás dialektikus egységével jellemezhető.)

1931–32 előtt József Attila *leírja* eszmélését, a versekben az eszmélés lenyomatait látjuk — azok a költeményei, amelyek a dialektikus megismerés folyamata szerint szerveződnek, épülnek, csak ezután születnek. Furcsán ellentmondó, hogy az

eszmélkedő versszerkezetről elméletileg egyik legszerencsétlenebb, értetlenségekkel és bántásokkal teli kritikájában beszél. Az 1930-ban megjelent Babits-bírálatában írja József Attila, hogy a „formaművész kézen fog egy ismeretlen tájon, egy ismeretlen hegy lábánál. Szallagúton vezet fölfelé, egyre szűkülő körökben. Az első lépésre is tájat látunk. E tájra azonban a szallagúton fölfelé haladván észrevétlenül másik táj terül, hiszen közben északról keletnek, majd pedig délnek és nyugatnak megyünk. De így visszajutunk újra északra. Ekkor már főntebb vagyunk, de ugyanarra tágul szemünk, amire egy körrel lejjebb és mégis mást látunk. Most egyetlen pillantásra fölfogjuk mindazt, amit előbb északról és részben északkeletről meg északnyugatról szemléltünk. Fönn az ormon azután egyszerre nézhetünk a szelek minden iránya felé és ki-ki annyit lát, amennyi szeme van. A csupaszem utas egyetlen metszetlen kör közepén találja magát, egyívú éghajlat alatt. Csak maga az ösvény tűnt el a növényzet között.”

A hasonlatban szükségképpen leegyszerűsít József Attila, de mintha már a *Külvárosi éj*, az *Óda* vagy a *Levegőt!* felépítését, spirálszerkezetét vetné előre.

A József Attila-i eszmélet másik jellemzője, hogy az eszmélő ember és a világ kapcsolatában mindig érvényesül a *kölcsönösség*. A megismerő, felfedező, rádöbbenő költő nem passzív világot érzékel. A szűkebb és tágabb környezet nem vizsgálendő anyagként jelenik meg — a világ József Attila számára szinte kínálja magát. Ha a láрма nyújtózva kel, a szellő szaglász és vigyorog diadallal, ha „A saláták az estharmatban borzonganak, kotyognak halkan”, ha a faldarab azon tűnődik, hulljon-e, ha sziszeg a por és tétova szünyög sir, ha morognak a sovány levelek, az őszi szél vigyázva botlik és bársony nesz inog, ha sóhajt az éj, ha sóhajt a világ — mindezeket a „kifesző jegyeket” lehetetlen nem észrevenni. Nem egyszerű, a költészetben jól ismert antropomorfizálás ez. Tárgyak, növények, állatok, fogalmak nem csupán emberiesen viselkednek — többről és másról is szó van: együttműködnek az eszmélő emberrel. „Új borzongást gondolt ki a kert” — kezdődik az 1926-os *Két vers, kertről*. Tíz évvel később, a *Balatonszárszóban*: „Nyafog a táj, de néha némaság / jut az eszébe s új derűt lel abban. / Tollászzkodnak a sárga lombú fák, / féllábon állván a hunyorgó napban.”

A világ és az eszmélő ember közötti állandó, érzékelt *áramlás* József Attila egész költészetében jelen van. Homlokára kiülnek a csillagok és testként folytatódik a külső világban; önmagában érzi a múlt hullását, és a Duna mintha szívéből folya tova. Az együttlétezés, a kölcsönösség és áthatás persze nem feltétlenül zavartalan. Az ember és a világ közötti távolságtartás, különállástudat hiánya okozza az egyre súlyosodó fenyegetettséget, az elviselhetetlen külső nyomást — ami megint csak elválaszthatatlan a belső egyensúly megbomlásától. Hogy a világgal való azonosulás, összeolvadás folyamatos élménye József Attilának, leginkább azokkal a soraival bizonyíthatók, amelyekben éppen a különvalóság kimondására törekszik. Neki olykor szüksége van arra, hogy az „ártatlan” kavicsról megjegyezze: „Ez a kavics nem József Attila.”

Az eszmélet állapotában az ember valamennyi érzékszervével, értelmével, egész lényével felfog valamit s az kikezddhetetlen, evidens számára. Keveredik hát az eszméletben az autentikus létezés felemelő érzése és a tudomásulvétel fájdalmasága. Az eszmélő éles, pontos meglátásokra, megértésre képes, s valamiféle boldogságot ad, hogy megnyilatkozik neki a világ, hogy lehetősége van az eszméletre; ez a lehetőség, ez a képesség ugyanis belső szabadságot feltételez — József Attila talán „gazdag szenvedés”-nek nevezné, vagy azt mondaná: „Derű, de bú a foglalatja”. A „Derűs vagyok és hallgatag” kezdetű *Dal* éppen úgy rögzíti ezt az állapotot, mint az *Eszmélet* utolsó, XII. része: „...el-elnézem, / hogy szállnak fényes ablakok / a lengedező szosz-sötétben, / így iramlanak örök éjben / kivilágított nap-palok / s én állok minden fülke-fényben, / én könyöklök és hallgatok”.

A dolgok, részek, részletek, törvények úgy jelennek meg, mint az önnön árnyukon fekvő kövek a *Tehervonatok tolatnak* kezdetű versben: „úgy a helyükön vannak, / mint még soha”. A mindenség nem a közönyös *van*, létezik alakban, de

erős érzelmeket, érzeteket keltőn veszi körül az embert, és él, sűrű benne. Az eszmélet mégsem extatikus állapot, hiszen a józanság, a megmérő tűnődés, a kristályos logika is sajátja. Az az érzékenysége, amellyel a világ rebbenéseit, a pihegő mohát, a tapsikoló vagy megremegő jázminokat, a kecs puha bolyhát, a nedvesség motozását, a tűnődve zümmögő időt vagy a barna kapa hűvös nyelét észreveszi, felfogja József Attila, *éppen úgy az értelem érzékenysége, mint az érzékszerveké*. Nagy költeményeiben, amelyek az eszmélés spiráljához hasonlóan szerveződnek, gyakran önmaga szemlélődő alakját jeleníti meg a kezdő képsorban. A sokszor idézett, jellegzetes József Attila-i versindításokban a költő készülődik az eszméletre; már elhelyezkedett, már alkalmas külső-belső körülményeket teremtett:

*Itt ülök csillámló sziklafalon.
Az ifjú nyár
könnyű szellője, mint egy kedves
vacsora melege, száll.
Szoktatom szívemet a csendhez.
Nem oly nehéz —
idesereglik, ami tovatűnt,
a fej lehajlik és lecsüng
a kéz.*

Ugyanilyen kiindulási állapottal kezdődik az *Elégia*, az *Alkalmi vers*, vagy múlt időben, emlékezve *A Dunánál*, a *Levegőt!*, a *Hazám*, s ezekben a versekben talán még szembeötlőbbek az eszmélés egyes szakaszai, fázisai. Az ember nyitott önmaga megmérésére, a világ felfogására, a környezet pedig — a már említett kölcsönhatás szellemében — készségesen felfedi a lebegő csilló könnyűséget és a determináló nagy törvényeket. A megmutatkozás is fokozatos, szervesen kibomló, s például a többször felbukkanó *dereng*, *derengés* szavak az eszmélő ember és az eszméltető világ közötti áramlás tökéletes kifejezései. A *Falu* című vers két szakaszában, nyolc sorban követhető az eszmélés folyamata, a csendtől, a csíramozgástól a pontos kirajzolódásig, a kemény tárgyiaságig tartó út — no meg az eszmélő érzékenység:

*Benne csend van. Mintha valami
elhangzott volna csengve.
Fontolni lehet, nem hallani.
Nincs, csak a csendje.*

*S' ahogy földerül az értelem,
megérti, hogy itt más szó
nem eshetett, mint ami dereng:
eke és ásó.*

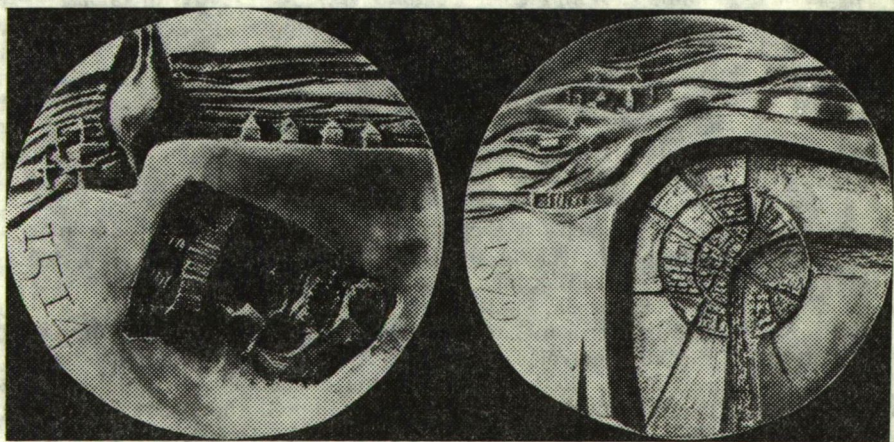
Persze a *Faluból* kiemelt sorokban, de egyetlen versben, versrészletben sem különíthetők el mereven az eszmélés fázisai, hiszen az érzékelés, érzés, értés, intuíció stb. is egyenrangúan, állandóan jelenvalóan keveredik a folyamat egészében. Az eszmélet többek között a hierarchikus láncként elképzelt érzékelés, érzés, értés rendszerét cáfolja. Az összeszövöttség, a szerves összetartozás eredményezi az ilyesféle költői összevonásokat: „az elme hallja”, vagy „Gondolatban tán nem is hittem”, vagy „Ilyen az ész, ha áhít”, vagy „Elmémbe, mint a fémbe a savak, ösztöneimmel belemartalak”.

A biológiai és a spirituális rétegek szétválaszthatatlansága, a természetszerű együttnövekedés, a külvilággal való tapasztalt, érzett és tudatos kölcsönmozgás — egyetlen szóval az eszmélet, utaltam már erre, belső szabadságot feltételez. Nemcsak a létezési, az *erkölcsi törvényeket is eszméletben avatja sajátjává az ember*, számára ezek is az eszmélkedés során érnek meg; föl-földegenek, eltolhatatlan-

nul fénylenek, világítanak vagy szenvedést okozva szorítanak. Értellemmel, érzékekkel megszerzett, *kihordott törvények* ezek, éppen ezért *felcserélhetetlenek* a *kívülről kapott törvényekkel, ételvelkekkel, utasításokkal, akár a vallás, akár egy zárt eszmerendszer vagy egy zsarnoki hatalom kínálja-kényszeríti az emberre.* József Attila sok helyütt közvetlenül is megfogalmazza ezt a szabadságigényt, szabadságtudatot, az *Ars poeticában* például: „Szabad ésszel nem adom ocsmány módon a szolga ostobát”, vagy a „mindenséggel mérd magad” követelményében, s ott tündököl ironikus színezetű parafrázisaiban, mint a „Magamban bíztam eleitől fogva”, vagy „Az én vezérem bensőmből vezérel” kijelentésben-felkiáltásban.

Meggyőződésem, hogy az eszmélés folyamata, az eszmélet állapota — filozófiai, pszichológiai vagy éppen idegfiziológiai vonatkozása — kutatásra érdemes. Sejttem, hogy az eszmélést tükröző, jellegzetesen XX. századi versszerkezet, költői formálás és építkezés, amellyel József Attila életművében találkozhatunk, éppen *a spirális forma révén rokonságot tart a korunkban felfedezett vagy feltételezett fizikai, biológiai, biokémiai szerveződésekkel.* A továbbgondolási lehetőségek tehát végtelenül gazdagnak tűnnek — az irodalomtörténészek, József Attila költészetének kutatói is egészen új megvilágításban láthatják a már sokszor elemzett műveket.

A sokféle kínálkozó út közül — befejezésül — egyetlen mozzanatot, éppen az *eszmélet és szabadság összefüggését* emelném ki. Úgy hiszem, a természeti világgal együttmozgó-működő, gondolkodásában, megismerésében a biológiai jellegű növekedést, kibomlást követő embernek — éppen az önmagában megteremtett szabadság segítségével — nagyobb lehetősége van arra is, hogy társadalmi szabadságát kivívja. József Attila eszméléseiben ma különös, utánozhatatlan gondolkodási modellt is látok. Utánozhatatlan, hiszen lényege, értelme vész el, ha bárki szolgai alázattal próbálja alkalmazni, s mégis modell, amely minden részletében az öntörvényű működés kockázatos, de felülmúlhatatlan szépségéről, felnőtt emberhez méltó értékéről győző meg.

SZATHMÁRY GYÖNGYI: KÉT TONDÓ (ÓPUSZTASZER, BEJÁRATI ÉPÜLET)